

FILOSOFIJOS IR VISUOMENĖS MINTIES ISTORIJA

V. BUROVÁS

VIENUMO SĄVOKA PLATONO IR KANTO FILOSOFIJOJE

Vienumo problema tebėra viena iš pačių svarbiausių filosofijos problemų. Pakanka prisiminti antikinę filosofiją, kur ši problema buvo, galima sakyti, pagrindinė. Graikų filosofų nurodytieji elementai — vanduo, ugnis, oras, žemė, apeironas ir t. t., — buvo suprantami kaip pasaulio substancinės vienybės pagrindas ir išreiškė pasaulio vienumo principą. Šių elementų pagrindu buvo aiškinamas visuotinis reiškinių ryšys.

Pasaulio vienumo klausimai ypač ryškiai iškelti Platono ontologijoje. Pagrindine būties substancija Platonas laikė Visybę, o tik po jos — Protą ir Dvasią. Didelį dėmesį vienumo problemai skyrė ir neoplatonizmo mokyklos. Visybė ir čia išliko svarbiausiuoju būties struktūros pagrindu — Plotino, Proklo ir kitų senovės filosofų teorijose. Viduramžiais pasaulio vienumo problema reiškia nominalizmo ir realizmo ginčą.

Naujųjų laikų filosofijoje vienumo klausimas sprendžiamas dvejopai: vienu atveju materialiojo pasaulio vieningumas buvo laikomas priklausomu nuo idealiojo (Berklis, Hiūmas), kitu atveju — idealusis pasaulis priklausomas nuo materialiojo (Spinoza, Didro). Sudėtingiau yra su pasaulio vienumo problema Dekarto dualizme ir Leibnico monadologijoje. Dekarto ontologiniame dualizme materialiojo ir idealiojo prado vienybę sąlygoja dvi jo substancijos. Tačiau gnosologijos srityje ši simetrija sutrinka. Transcendentalus *cogito* tampa idealaus vieningumo tiesioginiu pagrindu ir tuo pradeda apriboti materialumą. Leibnico mokyme vieningumo problema iškyla kaip pasaulio monadologinio vieningumo problema; ji formuluojama tiek vienos monados, tiek ir jų visumos atžvilgiu. Kadangi monados išoriškai nesąveikauja viena su kita, tai pasaulio vieningumas ir tvarka reiškinių sąryšyje garantuojama „iš anksto nustatytos harmonijos“, t. y. aprioriškai monados iš vidaus sujungiančios visą pasaulį. Pasaulio vieningumo problema Leibnico filosofijoje iškyla kaip jo dinaminio, o ne statinio vieningumo problema. Kanto filosofijoje ji yra viena iš pagrindinių, o metodologiniu aspektu — pati svarbiausia problema. Vėlesnėje filosofijoje būtų sunku rasti kryptį, srovę ar at-

skirą ryškesnį filosofą, kuris nebūtų savaip interpretavęs Kanto, nebūtų bandęs išspręsti jo suformuluotus prieštaravimus. Tai pasakytina ir apie vienumo problemą. Vokiečių klasikinėje filosofijoje vienumo klausimas — irgi yra vienas iš svarbiausių. Fichtei — tai pasaulio ir veikiančios substancijos („Aš“) vieningumas. Šelingui — tai absoliuto vieningumas („Aš“ ir „ne — Aš“ tapatumo problema). Hegelio filosofijoje subjekto ir substancijos vieningumo įrodymas — taip pat pagrindinis uždavinys. Dabartinei buržuazinei filosofijai būdinga tendencija suprasti vieningumą kaip subjekto veiklos produktą, kuris gali būti atskiru „Aš“ arba absoliučiu protu, dievu, idėja ir pan.

Marksizmas pasaulio vieningumo problemą sprendžia materialistiniu moksliniu pagrindu. Tuo grindžiamas marksistinės gnoseologijos teiginys apie visuotinį reiškinių sąryšį, kuris yra vienas iš pagrindinių marksistinės-lenininės filosofijos principų.

Kantiškojo transcendentalizmo specifika pirmiausia pasireiškė tuo, kad buvo paskelbtas apriorinio žinojimo principas: 1770 m. Kanto disertacijoje „Apie jutimais ir protu suvokiamo pasaulio formą ir principus“ — grynųjų erdvės, laiko ir mąstymo formų aprioriškumas laikomas subjekto pažintinių sugebėjimų ir žinojimo pagrindu. Tačiau šie Kanto atrastieji pažinimo pradai dar neturi pažintinio turinio. Kantas kol kas tik aiškina žinojimo prigimtį ir nesiima spręsti klausimo apie galimybę pažinti aprioriškai, nesiima analizuoti naujo ikipatyriminio sintetinio žinojimo „gamybos būdo“. Beje, aprioriškumo principas Kanto pažinimo teorijoje atsirado neatsitiktinai. Apriorizmo elementai aiškiai įžiūrimi jau Dekarto filosofijoje. Mąstymo srityje — tai transcendentalus *cogito*, įgimtos idėjos; jutiminėje srityje — erdvės supratimas.

Pasekime pagrindinius aprioriškumo principo išsivystymo iki metodo etapus. Pirmiausia vienas nuo kito atsiskiria žinojimas, jo subjektas ir objektas. Toks jų atsiskyrimas, „susvetimėjimas“, vyksta dėl to, kad jutimiškumo ir intelekto sintezė žinojime ir jo subjekte yra apibrėžiama skirtingais pagrindais. Jei subjekte jutimiškumo ir intelekto ryšio pagrindas yra siela, tai žinojime jutiminio stebėjimo ir mąstymo formų sintezės pagrindas — savimonės apriorinės sintezės spontaniškumas. Pastarosios sąlyga — transcendentalioji vaizduotė. Tad Kanto filosofijoje toks sielos priešpastatymas žinojimui priartėja prie save pažįstančios absoliučios Hegelio dvasios. Atskyrus vieną nuo kito pažinimo subjektą ir objektą buvo galima traktuoti aprioriškumą ne tik kaip žinojimo, bet ir kaip pažinimo principą.

Transcendentalaus pažinimo principas, antra vertus, vystėsi, išsąmoninant žinojimo prigimtį kaip jutiminio stebėjimo ir mąstymo formų sintezę, ir buvo susijęs su sintezės mechanizmo tyrimu. Atskleidęs žinojimo likutį, su kuriuo siejasi visuotinumas ir būtinumas, Kantas aiškina jo prigimtį bei egzistavimo sąlygas. Visuotinumas ir būtinumas byloja apie to žinojimo ikipatyriminę prigimtį, atsiradimo priežastį ir apie jo ryšį su grynosiomis intelekto sąvokomis — kategorijomis. Mat tik kategorijos tu-

ri savyje tai, kas visuotina ir būtina reiškinių sąryšyje. Be to, savo prigimtimi likutis yra žinojimas, ir todėl jis turi būti siejamas ne tik su kategorijomis, bet ir su apriorinėmis jutimiškumo formomis, nes bet koks žinojimas yra stebėjimo ir sąvokos sintezė. Kaip parodo Kantas, sąvokos be stebėjimo „tuščios“, o stebėjimas be sąvokų — „aklas“. Jutimiškumo ir mąstymo sintezė, jų tapatumas žinojime, yra viena iš pačių svarbiausių transcendentaliosios gnoseologijos pozicijų. Kartu šis klausimas yra ir vienas iš vienumo problemos atspindžių. Iškėles klausimą apie apriorinio žinojimo egzistavimo sąlygas, Kantas pirmiausia turėjo išspręsti įvairovės, pateiktos aprioriniame jutimiškume, ir kategorijų lentelės sintezės problemą. Aiškindamas ikipatyriminio jutimiškumo ir mąstymo ryšį, Kantas postuluoja savarankiškas apriorines mąstymo ir jutimiškumo sintezes, kurias atitinka intelektualinės ir transcendentinės vaizduotės sintezės. Jutimiškumo ir mąstymo ryšys, tiek grynajame aprioriniame, tiek ir empiriniame lygmenyse, priklauso nuo intelektualiosios sintezės. Pažinimo procese pasyvioji jutimiškumo sintezė priklauso nuo aktyvios intelektualiosios sintezės. Savo ruožtu šis grynojo mąstymo sintezės aktyvumas tiesiogiai priklauso nuo intelekto ryšio su absoliučiu noumenalaus pasaulio vienumu.

Trečiasis momentas, apsprendęs tolesnį aprioriškumo vystymąsi,— atradimas naujos apriorinio žinojimo formos — sintetinio sprendinio. Sprendinius laikydamas žinojimo forma, Kantas skirsto juos į analitinius ir sintetinius. Nors tokio skirstymo pradmenys jau buvo Hiumo teorijoje, Kantui pirmą kartą filosofijos istorijoje pavyko griežtai suformuluoti sprendinių suskirstymą pagal jų pažintinį turinį. Analitiniai, t. y. praplečiantys mūsų žinojimą sprendiniai, Kantą domina mažiau negu sintetiniai, t. y. gilinantys žinojimą, kadangi apriorinis sintetinis likutis žinojime reiškiasi sintetiniu sprendiniu. Jų visuma yra mokslo ir filosofijos pagrindas. Klausimas, ar galimi sintetiniai sprendiniai matematikoje ir filosofijoje, iškilo tada, kai apriorinio žinojimo principas virto pažinimo principu, ir toliau — pažinimo metodu. Prieštaravimą tarp jutimiškumo ir intelekto (aprioriškumo lygmenyje) apibrėždamas kaip bendragnoseologinį, Kantas „iš vidaus“ eina į matematikos, gamtos mokslų, filosofijos sritį. Ankstesnė mokslinė veikla įgalino Kantą lakoniškai suformuluoti pagrindinę mokslų problemą — pradinių mokslų sprendinių visumos problemą.

Sie trys principo raidos momentai yra lokalizuojami pagrindinėje transcendentalaus metodo problemoje. Grynojo teorinio pažinimo uždaviniu Kantas laiko „Grynojo proto kritikoje“ iškeliamą klausimą „Kaip galimi aprioriniai sintetiniai sprendiniai?“ Pastarasis klausimas gali būti suprantamas ir kaip apriorinio pažinimo problema matematikoje, fizikoje, filosofijoje. Laikydami „Grynojo proto kritiką“ bandymu atsakyti į klausimą apie grynojo teorinio žinojimo ir pažinimo galimumą, tokį klausimą kelimą galime traktuoti ir kaip transcendentalinės filosofijos metodo apibūdinimą.

Apriorinis sintetinis sprendinys yra visų „Grynojo proto kritikos“ problemų centras. Koks jo santykis su transcendentalaus pažinimo metodu ir principu? Dėl to, kad kategorija pasireiškia kaip vaizdinių, sudarančių apriorinį sintetinį sprendinį, pagrindas, šis ryšys tampa visuotinas ir būtinas, įgaudamas pažinimo dėsnio formą ir galią. Kadangi kategorijos ir gryniesi sprendiniai egzistuoja iki patyrimo, tai iki patyrimo gali būti atrastas ir gamtos dėsnis, kurio logikai ji (gamta) turi „paklusti“. Pats sintetinis sprendinys glūdi aprioriškumo principu, grynujų stebinių įvairovės ryšio su kategorijomis „gelmėje“. Naudojantis Hėgelio terminologija, galima pasakyti, kad metodas yra tai, kas yra principas „savyje“ ir „sau“. Šia prasme transcendentalaus pažinimo metodas yra aprioriškumo principo „savęs išsėmimo“ ir savęs paneigimo kelias. Beje, tokia forma principo ir metodo dialektika Kanto filosofijoje nėra išreikšta, tačiau ji aiškiai įžiūrima, analizuojant „kantiškąją savimone“. Tad sintetinių apriorinių sprendinių problema iškyla kaip vienas iš momentų, rodančių transcendentalaus principo vystymąsi iki metodo, kaip principo „savimone“.

Kalbant apie sistemą, „Grynojo proto kritiką“, kaip ir visą Kanto filosofiją, vargiai galima būtų pavadinti transcendentalinio idealizmo sistema tikrąja to žodžio prasme. Nors kai kur aiškiai matomas gimstantis prieštaravimas tarp „metodo“ ir „sistemos“, bet apie sistemą vis dėlto galima kalbėti tik sąlygiškai. Šio tipo prieštaravimų pavyzdžiu gali būti prieštaravimas tarp intelekto ir proto, pateikto per transcendentalinės analitikos ir dialektikos prieštaravimą, per grynojo proto antinomijas. Kantas kalba apie sistemą, nurodydamas, jog ji imanentiška „Grynojo proto kritikai“.

Galima sakyti, kad būtent ta Kanto filosofijos dalis, kur tiesiogiai išryškėja metodo ir sistemos prieštaravimas, savo vidine logika atsiskiria nuo transcendentalios Platono idėjų pasaulio statikos ir priartėja prie dinaminio Hėgelio panlogizmo. Šios tendencijos kontekste čia nagrinėjamas Kanto „vienumas“ savo turiniu priartėja prie Hėgelio „tiesos“, kuri pasireiškia kaip dinaminis ontologinių-gnoseologinių prieštaravimų vieningumas ir egzistuoja „iš savęs“ besivystančios mokslinės sistemos forma.

Nagrinėjant vienumo problemą jutimiškumo lygyje (principo išsivystymo iki metodo kontekste), tenka pasakyti, kad apie jutimiškumo vienybę galima kalbėti tik turint galvoje įvairovės vienybę. Jutiminio stebėjimo įvairovė Kantas laiko medžiagą, iš kurios „kuriami“ stebiniai. Erdvė ir laikas Kantui nėra tik apriorinės jutiminio stebėjimo formos, bet drauge ir patys gryniesi stebiniai, o tai reiškia, kad juose glūdi įvairovė. Įvairovės vienumas erdvėje ir laike — kaip stebėjimo formose, taip ir pačiuose stebiniuose, yra, atitinkamai, problemos transcendentalaus pažinimo principas ir metodo lygmenyje.

Kad erdvė ir laikas egzistuoja kaip jutiminio stebėjimo formos, reiškia, jog įvairovė pažinimo subjektui yra duota erdvės ir laiko sekos

forma. Erdvė ir laikas yra įvairovės pasireiškimo būdas, jos egzistavimo būdas subjektui. Todėl erdvė ir laikas įgalina stebėjimo įvairovės vienumą. Stebėjimo formų dėka subjektas „įneša“ vienumą į jutiminį pasaulį, kadangi laiko ir erdvės idėjos dėka būtinai atsiranda reiškinų pasaulio vienumo sąvoka. Pavyzdžiui, laikas, kaip stebėjimo forma, „suriškioja“ atskirus stebinius jo atžvilgiu, dalinių (tokių kaip „vienalaikiškumas“, „seka“, „dabar“ ir t. t.) sąvokų dėka. Laiko analizei Kantas skiria daugiau dėmesio, negu erdvės analizei, kadangi erdvė egzistuoja kaip išorinė patyrimo forma, o laikas — ir kaip išorinė, ir kaip vidinė. Todėl vienumas erdvės forma priklauso nuo vienumo laiko forma: Erdvė ir laikas pasireiškia kaip pirminiai jutimiškai suvokiamo pasaulio „formalūs principai“. Apspręsdami pasaulio formą, jie, savo ruožtu, turi savąjį formos principą, kuris apima tai, „kas sudaro pagrindus visuotinio ryšio tarp visko, kuo yra fenomenas“¹. Visuotinio ryšio pagrindas yra ta subjektyvi apriorinė vienybė, kuri įjungiamą ir realų pasaulį. Tačiau jau vien dėl to, kad ši vienybė subjektyvi, ji yra sąlyginė ir savęs pačios pagrindimui reikalauja objektyviosios vienybės. Ši sąlyginė jutimiškumo vienybė priklauso nuo tos vienybės, kurią į grynųjų stebinių įvairovę (laiko ir erdvės forma) įneša intelektas. Santykis tarp intelekto vienybės ir grynųjų laiko ir erdvės stebinių yra jutiminės vienybės problema transcendentalaus pažinimo metodo lygmenyje.

Jei jutimiškai suvokiamo pasaulio formos principas Kantui subjektyvus, tai protu suvokiamo pasaulio formos principas — objektyvus. Protu suvokiamam pasauliui Kantas priskiria tiek nepriklausomai nuo jutiminio stebėjimo egzistuojantį pasaulį, tiek ir mąstantį subjektą. Jei jutiminio pasaulio forma — erdvė ir laikas, tai protu suvokiamo pasaulio pagrindas — apriorinis mąstymas, grynosios intelekto sąvokos. Be to, jei jutimiškai suvokiamo pasaulio — tiek išorinio, tiek vidinio — formos principas — subjektyvi vienybė, tai protu suvokiamo pasaulio formos principas — objektyvi vienybė. Ši vienybė yra viena ir ta pati tiek pasauliui, tiek mąstymo subjektui, ir egzistuoja pati savaime. Šią savarankiškai egzistuojančią vienybę — vienybę be sudedamųjų dalių — Kantas vadina vienumu. Pagrindinė šios vienybės savybė — tai jos „jėga“. „Būtent žmogaus protas yra veikiamas iš išorės ir pasaulis iki pat begalybės atsiskleidžia jo žvilgsniui tik tiek, kiek pats protas su visa kuo palaikomas begalinės vienumo jėgos“². Ši „begalinė vienumo jėga“ yra viena iš kertinių transcendentalaus pažinimo principo sąvokų. Transcendentalaus pažinimo metodo ji transformuojama į „spontaniškumo“ sąvoką, kuri yra kantiškojo transcendentalaus subjekto „širdis“. Jei kantiškasis „vienumas“ neturėtų „begalinės jėgos“, mes negalėtume kalbėti apie kokį nors Kanto ir Platono transcendentalizmo panašumą. Galima teigti, kad ši vienybė, būdama protu suvokiamo pasaulio formos princi-

¹ Кант И. Соч.— М., 1964, т. 2, с. 397.

² Кант И. Соч.— М., 1964, т. 2, с. 412.

pu, yra supersubjektyvi. Egzistuojama pati sau, ji tampa mąstymo formų vienumo pirmavaizdžiu, o šios formos apsprendžia vienumą jutimiškumo lygyje. Vadinasi, vienumas yra aprioriškumo principo pažinimo principas, tiesiogiai apsprendžiantis noumenalaus (protu suvokiamo) ir netiesiogiai fenomenalaus (jutimiško) pasaulio formų principus.

Kalbant apie vienumą transcendentalaus pažinimo metodo ribose (t. y. analizuojant jutimiškumo ir intelekto sąryšį jų vienybės lygyje — vidinio jausmo ir apercepcijos lygyje), vertėtų atkreipti dėmesį į kelis momentus.

Pirma, egzistuoja supersubjektyvi, savarankiška noumenalaus pasaulio vienybė, talpinanti savyje ir mąstantį subjektą.

Antra, ši vienybė pateikta mąstymo formomis, kategorijomis. Kadangi ši vienybė visiškai savarankiška, ją talpinantis protas egzistuoja kaip visų mąstymo formų „nepriklausoma vienybė“. Vienybė reiškiasi savimonės forma, ji yra objektyvi, sintetinė apriorinė apercepcijos vienybė. Tai kertinė Kanto gnoseologijos sąvoka. Reikia pažymėti, kad vienybė, esanti intelekto „viduje“, negali būti išreikšta per „vienybės“ kategoriją, kadangi savo prigimtimi ji nėra nei kategorija, nei mąstymas. Kantas parodo, kad šios, kokybiškai naujos, vienybės turime ieškoti „dar aukščiau“ — ten, kur glūdi pats intelekto loginis taikymas.

Trečia, ši vienybė aktyvi ir savo spontaniškumo dėka išjudina visą jutimiškumo ir intelekto sintezės mechanizmą, būdama ir sintezės proceso pagrindas. Spontaniškumas, besireiškiantis transcendentalios vaizduotės forma, apsprendžia ir jutiminio stebėjimo įvairovės, ir kategorijų apriorinę sintezę, kadangi vaizduotė gali pateikti subjektui daikto vaizdinį jam pačiam nesant, t. y. iki patyrimo.

Ketvirta, mąstymo formų vienybė sąlygoja jutiminio stebėjimo formų vienybę, vidinio ir išorinio pasaulio vienybę, vidinį ir išorinį jausmą.

Reikėtų taip pat pažymėti, kad transcendentalaus pažinimo metodo vienybė taip pat yra ir transcendentalaus pažinimo principų vienybė, tik reiškiasi skirtingomis formomis. Kitaip tariant, jei vienybė apriorinio pažinimo principo lygmenyje reiškiasi sąmonės forma, tai iki patyriminio pažinimo metodo ji įgyja savimonės formą. Be to, jeigu anksčiau vienybė buvo žinojimo ir jutimais bei protu suvokiamo pasaulio formos principas, tai dabar ji yra ir pažinimo principas. Būtent vienybės formos ir vietos kaita Kanto filosofijoje lokalizuoja savyje kritinio transcendentalizmo principų tapsmo istoriją.

Nagrinėjant vienumo sąvoką Kanto filosofijoje ir analizuojant bet kurią kitą jo filosofijos teiginį, būtina atkreipti dėmesį į jo transcendentalizmo specifiką. Tai ypač svarbu, lyginant Kantą su Platonu, nes abiejų filosofija yra transcendentinis idealizmas. Tačiau, jeigu Platono filosofijoje, anot A. Losevo, tai yra „bendras fenomenologinis, transcendentalinis, dialektinis principas“³ ir metodas, tai Kanto filosofijoje — kritinis transcendentalizmas, besivystantis nuo principo iki metodo.

³ Лосев А. Ф. История античной эстетики. — М., 1969, т. 2, с. 183.

Kantas ir Platonas toliau bus lyginami tik pažinimo aprioriškumo principo pagrindu.

Kritinės filosofijos idėja Kantui kilo vėliau už transcendentalizmo idėją. Proto kritinio požiūrio į save tiesioginiu pirmavaizdžiu buvo Dekarto „abejojimas“ ir Hiumo skepticizmas. Jei transcendentalizmo principai pirmą kartą buvo suformuluoti 1770 m. disertacijoje, tai kritinio transcendentalizmo principai pirmą kartą buvo aiškiai išdėstyti tik „Grynojo proto kritikoje“. Transcendentaliosios filosofijos idėjos prasmė — suprasti pasaulį, žinojimą, jutimiškumą, postuluojuant pažinimo aprioriškumą, suprasti patyrimą iki patyrimo. Kritinės transcendentaliosios filosofijos idėjai, be to, priklauso paties sugebėjimo pažinti analizė, „proto ribų“ nustatymas. Gerai žinoma, kad proto kritinio požiūrio į save maksimali išraiška — tai kantiškasis agnosticizmas. Jo esmė ta, kad mūsų pažinimui prieinamas tik fenomenalasis pasaulis. Prieštaravimai, su kuriais susiduria pažįstantis protas, reikalauja atsisakyti noro pažinti noumenalų pasaulį, „daiktą savyje“, tirti tik reiškinių pasaulį.

Proto savikritikos logikos ir būdo supratimas įgalina suvokti transcendentalaus pažinimo metodą bei jame glūdinčios vienybės formą. Kritinis proto santykis su savimi sąlygoja pagrindinių transcendentalizmo principų deontologizaciją ir perėjimą nuo ontologijos prie antropologinės gnoseologijos. Antra vertus, šis santykis sąlygojo pagrindinių subjekto pažintinių sugebėjimų savirefleksijos formą. Jutimiškumo prasmė — tai vidinis jausmas, t. y. sugebėjimas išvaizduoti save patį kaip objektą, o intelekto — tai savimonės apriorinės sintezės vienybė. Nagrinėjant proto kritinio santykio su savimi logiką, galima suprasti, kodėl pažinimo pagrindas yra savimonės apriorinė vienybė, o ne vien sąmonė kaip tai buvo pradiniam „kritinės“ filosofijos vystymosi etape.

Transcendentalusis pažinimo subjektas, kartu su jo išankstiniu prieštaravimu tarp jutimiškumo ir mąstymo, ima kritikuoti pats save. Tai, kad pažinimo subjektas siekia dar iki pažinimo proceso pažinti jo galimybę (t. y. galimybę pažinti kažką), reiškia, jog jis susidvejina, nes tampa ir subjektu, ir objektu. Todėl subjekto savęs pažinimas vyksta savimonės forma. Subjektui pažįstant save, iš principo neišprendžiamas prieštaravimas tarp jutimiškumo ir proto — pažinimas, taip pat susidvejina ir įgauna savirefleksijos formą, savimonės formą. Atsiranda „Aš — pats save stebintis“ ir „Aš — pats save mąstantis“, atsiranda vienas nuo kito besiskiriantis vidinis jausmas ir apercepcija.*

Kanto filosofijoje apriorinė sintetinė apercepcijos vienybė — tai likutis, vienybė, egzistuojanti iki bet kurio pojūčio, iki bet kurio patyrimo, kurio dėka subjektas gali suvokti pasaulį objektų forma. Jeigu Leibnico filosofijoje apercepcija betarpiškai siejama su savimone, tai Kanto filosofijoje apriorinė apercepcijos vienybė tolygi savimonės vienybei.

* Pastarasis terminas į filosofiją įvestas Leibnico ir reiškia suvokimo priklausomybę nuo ankstesniojo patyrimo.

Vadinasi, vienybė, kuri 1770 m. disertacijoje buvo noumenalaus ir fenomenalaus pasaulio pagrindas, mąstymo ir stebėjimo principas, subjektui atspindint save, keičia savo formą. Jei anksčiau ji reiškėsi sąmonės forma, tai dabar jos forma tampa savimonė. Tad 1770 m. disertacijos vienybė tampa apriorine sintetinė savimonės vienybe. Galima pridurti, kad, jeigu nereflektuotas jutimiškumas ir intelektas yra žinojimo pagrindas, tai reflektuotas jutimiškumas ir intelektas yra pažinimo pagrindas.

Lyginant Kanto ir Platono transcendentalizmą, galima skirti du pagrindinius aspektus.

Pirma, mąstymo, jutimiškumo ir vienybės tarpusavio priklausomybę, subordinaciją, jų dinaminį santykį.

Antra, tiesioginę jutimiškumo priklausomybę nuo mąstymo. Šito esmė — realaus nuo idealaus — priklausomybė. Platonui — tai idėjos egzistavimas daikto pirmavaizdžio forma. Savo ruožtu Kanto filosofijoje — ryški empirinio patyrimo priklausomybė nuo transcendentalaus patyrimo, stebėjimo formų priklausomybė nuo mąstymo formų.

Aptariant pirmąjį aspektą, tenka pažymėti, kad Platonas skiria tris pagrindines substancijas — Visybę, Protą, Sielą. Visybės neįmanoma tiesiogiai apibrėžti, nes ji yra virš bet kokios būties, virš egzistavimo. Visybė yra būties pagrindas ir etiškai suprantama kaip Gėris. Visybė egzistuoja, gimdo Protą. Protas yra pirmoji ir tobuliausia Visybės apraiška. Protas — visiškai grynas, absoliučiai tobulas, statiškas. Trečioji substancija — Pasaulinė Siela — iš vienos pusės siejasi su nejudriu Protu, o iš kitos — su judriu jutimiškumu, materialiu kintamumu. Pasaulinė Siela judri ir nuo jos priklauso materialaus pasaulio tapatumas bei skirtingumai. Materija nėra substancija, o tik įkūnija savyje Proto idėjas. Materija pati savaime neturi formos. Vadinasi, Platono visybė yra betarpiškas būties ir mąstymo pagrindas, jūdviejų principas.

Ankstyvajame kritinio transcendentalizmo vystymosi etape matyti, kad platoniskasis būties konstravimas daug kuo sutampa su kantiškuoju: egzistuoja vienybė, kuri, kaip ir platoniškoji Visybė, yra „anapus“ mąstymo ir intelekto. Apie ją mes taip pat nieko negalime pasakyti; ji negali būti tiesiogiai apibrėžta. Kategorijų lentelėje esanti „vienybės“ kategorija negali išreikšti jos prigimties. Kanto žodžiais tariant, ši vienybė egzistuoja „dar aukščiau“. Vienybė egzistuoja savarankiškai, kaip visuma be sudedamųjų dalių, kaip betarpiškas mąstymo principas. Kanto kategorijos ir proto idėjos, kaip ir Platono idėjos, absoliučiai grynos ir yra „arčiausiai“ vienybės. Jau buvo minėta, kad pagrindinis Kanto vienybės požymis yra jos „bėgalinė jėga“, spontaniškumas, nulemiantis visą pažinimo proceso dinamizmą. „Spontaniškumo“ ir „emanacijos“ sąvokų analizė rodo jų prasmių tapatumą. „Spontaniškumas“, „bėgalinė jėga“ Kantui, kaip ir „emanacija“ Platonui, yra abstrakčios, nedalomos vienybės maksimalaus tapatumo sau išraiška. Abiem filosofams vienybė sąlygoja materialaus, kintančio pasaulio tapatumą sau pačiam. Tokiu

būdu Kanto ir Platono idealizme pasaulis vieningas ne dėl savo paties prigimties, bet dėl viršpasaulinio, supersubjektyvaus, abstraktaus ir nulėmiančio prado egzistavimo.

Idealaus ir materialaus santykio problema Kanto ir Platono filosofijoje glaudžiai siejasi su vienybės ir daugybės problema. Dialektiką laikydamas ginčo menu, Platonas jos turiniu laiko vienybės skaidymo į atskiras dalis ir vienybės sudarymo iš dalių metodiką. Kantui, kaip ir Platonui, rūpėjo suprasti kaip vienybė egzistuoja daugybėje, o daugybė — vienybėje, kokių būdu amžinai besikeičiantis pasaulis pasilieka vienas ir tas pats. Platono filosofijoje šios problemos yra ne vieno ginčo („dialogo“) tema.

Vienybės ir daugybės dialektikos problema Kantui nėra grynai logikos problema, o jutimiškumo ir intelekto ryšio problema, t. y. gnozeologinė problema. Už jutiminių stebėjimo formų slypi įvairovė, — daugybė, o už mąstymo formų — vienybė. Su įvairove betarpiškai siejasi tik stebėjimo formos, kurios tik ir gali būti subjektui pateikta įvairovė. Su vienybe betarpiškai siejamas tik mąstymas — per kategorijas ir proto idėjas. Jei kategorijų sąlygiška vienybė sietina pirmiausia su mąstymo formomis, po to — stebėjimo formomis, o pastarosios, betarpiškai, — su patyrimu ir fenomenalioju pasauliu, tai proto idėjos sietinos su apskritai besąlygiška viso patyrimo vienybe. Postuluodamas, kad įvairovė egzistuoja kaip grynos stebėjimo formos, t. y. laikydamas jas pačiais stebėtiniais, Kantas perkelia vienybės ir daugybės ryšio problemą į aprioriškumo sritį. Be to, vienybės ir daugybės sintezė aprioriškumo srityje lemia jų santykį ir patyrimo srityje. Apriorinė jutimiškumo ir intelekto sintezė tampa empirinės sintezės pirmavaizdžiu. Transcendentalus jutimiškumas ir mąstymo santykis — sąlygoja empirinį pagal analogiją. Paties pojūčio pagrindas yra apriorinis įvairovės ryšys su kategorijomis. Tuo tarpu pati transcendentalioji sintezė remiama vienybe, kuri tokiu būdu tampa ir pojūčio pagrindu. Turėdami galvoje kritinio transcendentalizmo tezę, kad patyrimo pažįstame tik tai, kas jame yra mūsų pačių (t. y. kad mes pažįstame patys save), galime teigti, kad pradžioje subjektas pažįsta ne pačias mąstymo ir stebėjimo formas, bet jų vienybę. Aprioriškai — patyrimui vienybė suteikia galimybę subjektui suvokti pasaulį objektų forma. Tokio suvokimo galimybė sąlygota fakto, kad apriorinė savimonės vienybė yra drauge ir objektyvi vienybė, t. y. tik josios dėka galime reikšmingai suvokti objekto forma ir mąstyti apie kažką kaip apie objektą. Empirinio stebėjimo priklausomybė nuo apriorinio stebėjimo yra artima jutimiškumo formoms; teisingiau — jų santykiui su mąstymo formomis. Platono filosofijoje vienybės ir daugybės dialektika taip pat klostosi idealaus ir materialaus proto bei jutimiškumo sąryšio forma. Platono transcendentalizme jutimiškumas taip pat apriorinis. Jutimiškumo formos egzistuoja nepriklausomai nuo paties daikto — jos yra tik erdvė ir laikas. Tačiau, jeigu Kantui tai subjektyvios formos, tai Platonui — objektyvios. Jutiminis pasaulis įvairus, besikeičiantis, o idėjų

pasaulis — statiškas. Nejudraus idėjų pasaulio vienybė yra lokalinė vienybė, emanacijos būdu pereinanti į dinaminę jutiminio pasaulio vienybę.

Nagrinėjant antrąjį aspektą, pažymėtina, kad idėja, Platono supratimu, yra savarankiškai egzistuojanti bendrybė, daikto pirmavaizdis. Idėjos, mąstymo savybė būti materialumo, jutimiškumo pirmavaizdžiu, yra vienas iš pagrindinių bruožų, jungiančių Kanto ir Platono transcendentalizmą.

Jutimiškumo ir mąstymo ryšys yra viena pagrindinių Kanto gnoseologijos problemų. Stebėjimas ir sąvoka skiriasi savo prigimtimi, o jų tarpusavio prieštaravimas jau iš principo neišsprendžiamas, nes mąstymas ir jutimiškumas atsiranda iš skirtingų apriorinių šaltinių. Jie skiriasi ne tik logiškai, kaip manė Volfas, ne laipsniu (Hiumas), o yra savarankiškos pažinimo rūšys, kaip teigė Platonas. Tiesa, Kantas kartais leidžia suprasti, kad galbūt egzistuoja jų bendras pradasis.

Jau buvo nurodyta, kad jutiminio stebėjimo formų aprioriškumas negali būti suprantamas kaip įgimtas. Anot Kanto, jutiminio stebėjimo formas protas „išsigyja“, o tai, kad jutiminio stebėjimo formos yra būtent tokios, priklauso nuo prigimties mūsų mąstymo, kurio pagrindinis principas yra vienybė. Būtent vieningumo principu remdamasis, mąstymas „išsigyja“ jutiminio stebėjimo formas, tuo ir vienybę apibrėždamas kaip apriorinių jutimiškumo formų principą. Jei pirmajame kritinio transcendentalizmo vystymosi etape mąstymas „išsigydamo“ jutimiškumo formas, tai „Grynojo proto kritikoje“ jis jau „formuoja“ jas vaizduotės dėka. Vaizduotės analizei Kantas skiria daug dėmesio, kadangi būtent ji yra jutimiškumo ir intelekto tarpininkė. Pirmiausia, ji yra jutimiška, nes teikia subjektui stebėjimo įvairovę, be to, jos apriorinė sintezė siejasi su spontaniškumu, dėl kurio vaizduotė aktyvi ir gali lemti jausmo formą pagal apercepcijos principo vieningumą. Pati vaizduotė yra intelektoto, mąstymo poveikio jutimiškumui, rezultatas. Pagal Kantą šis poveikis yra pirmasis intelekto panaudojimas ir bet kurio kito panaudojimo pagrindas. Dėl to, kad jausmo forma sąlygoja vaizduotę (remiantis apercepcija), grynosios intelekto sąvokos, kategorijos tampa jutimiškumo pirmavaizdžiais. Pažymėtina, kad jutimiškumas priklauso nuo mąstymo tik pagal formą. Jutimiškumo turinys yra įvairumas, kuris šiaip jau yra beformis, kaip Platono materija. Transcendentalinėje Platono filosofijoje, neturėjusioje kritinės refleksijos principo, mąstymas gali tiesiogiai sietis su jutiminio stebėjimo turiniu. Tuo tarpu Kantas neigia mąstymo sugebėjimą intelektualiai stebėti, nes antropologizuotas gnoseologinis subjektas tokios savybės neturi, todėl Kantas priverstas pajungti jutimiškumo formas mąstymui. Toks priklausomumo (išraiškos) variantas suprastinas kaip filosofo bandymas racionalizuoti jutimiškumą.